

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 25
Spring & Summer 2024

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Ontological Analysis of Angels, Iblis and Adam`s Behavior in the Story of Fall on the basis of Mystical Duality of "Right Direction" and "Personal Direction"

Mohammad Reza Khani¹
Rahman Oshriya²

Abstract

In the Qur'anic verses and hadiths, there are many subtle points mentioned about the reaction of the angels, Iblis and Adam in the story of the descent. By relying on the duality of "right direction" and "creative direction" in Islamic mysticism, we can explain some of the mysteries of the Fall. For this purpose, with the descriptive-

---

¹. Graduated from the 3rd and 4th level of Qur'anic Tafsir and Sciences from the Specialized Center for Qur'anic Tafsir and Sciences of Alima Qom, Qom, Iran, corresponding author

Dm.khany@gmail.com

². Associate Professor of the University of Sciences and Knowledge of the Holy Quran, Qom, Iran

Oshryeh@quran.ac.ir

Received: 09/07/2023

Reviewed: 14/09/2023

Revised: 22/02/2024

Accepted: 24/02/2024

analytical method, in the first step, the dual description of the right direction and the creative direction has been discussed. In Islamic mysticism, the non-independent dignity and divine aspect of the emergence of the Supreme Being is interpreted as "right direction". On the other hand, "creative direction" refers to the existential self-discovery of the beings of the worlds in relation to each other. In the second step, it was shown that the degree of predominance of the right direction and the creative direction led to the difference in the positions of angels, Iblis and Adam in the story of descent. By assigning glorification and consecration, the angels considered themselves worthy of the position of divine caliph; This indicates the existential self-discovery of the angels. Iblis, in his position of comparison with Adam, was overcome by the direction of creation, and by ignoring the right direction of Adam, which was watching the swelling of the divine spirit and the teaching of names; His inner arrogance was revealed. Also, the wish for the perfection of Ahl al-Bayt by Hazrat Adam (who, according to traditions, was the innermost part of the family tree) was a sign of the predominance of the moral direction in the existence of Hazrat Adam.

Keywords: Right Direction, Creative Direction, Fall, Angels, Adam, Iblis.

Problem Statement

Allameh Tabataba'i proves in Tafsir al-Mizan on the basis of numerous evidences from the Quranic verses and narrations the fact that this story displays the truth of man and the relationship of this truth with other dimensions of existence, including the relationship of man with angels and Iblis.

Based on this, accuracy and scrutiny in different dimensions of this story provide big and fundamental implications for knowing the truth of humans, angels and demons in front of the researchers. In the verses of the Holy Quran and the hadiths, there are reports about the details of this story, including how the angels, Iblis, and even Adam himself took a stand regarding the issue of caliphate. Their understanding requires the ontological foundations of efficiency in this field. For example, according to the statement of the Holy Qur'an, when the Almighty God announces to the angels that he wants to place Adam as his caliph on earth; The angels take a position on it, which has become the site of considerable interpretative disputes. "Qalwa atja'alu fiha man yufsedu fiha wa yasfik al-Dimma" (Al-Baqarah, 30) whether the angels object to the caliphate of man on earth or they only ask, and basically why such a question or objection is raised by them? Also, what was God's response to this reaction of the angels? The answer to these questions contains significant ontological points in understanding the truth of the existence of angels and their relationship with human existence. On the other hand, Iblis explicitly disapproves of accepting Adam's caliphate and prostrating before Adam's position, and in the continuation of this story, Adam is deceived by Iblis and falls into earthly life. The ontological explanation of the reason for the arrogance of Iblis and also the

reason of Adam being deceived by Iblis and the relationship of the details of these issues with each other has led to the emergence of a set of issues that have always been the subject of discussion in Islamic history and commentary books.

Meanwhile, it seems that the duality of "right direction" and "creative direction" in Islamic mysticism, as an ontological basis, has a potential capacity to provide a new and deep interpretation of the mentioned issues regarding the relationship between angels, Iblis and Adam in the story of the descent. Is. Now the question is raised, how is the ontological analysis of the behavior of angels, Iblis and Adam in the story of descent based on the mystical duality of "right direction" and "natural direction"? For this purpose, naturally, in the first step, we must answer the question, what is the mystical duality of "true direction" and "natural direction"? And then let's answer this question, how does this ontological duality affect the understanding of the story of the descent and the behavior of angels, Iblis and Adam?

Method

This research is conducted through descriptive-analytical method.

Findings and Results

1. The main result of the current research is to display the effectiveness of the dichotomy of right direction and the creative direction in understanding the dimensions and complexities of the story of Adam's descent and the relationship between angels and the devil with the truth of man.
2. In Islamic mysticism, the non-independent dignity and the divine aspect of the manifestations of the divine essence are interpreted as "right direction", which has a complete similarity with the identity of the relation of the effect to the cause in Sadra's philosophy. On the other hand, "creative direction" in Islamic mysticism refers to manifestations of the essence of the Supreme Being, which, by finding a kind of existential self-discovery, attribute the existence to themselves.
3. All the beings of the world of reason, example and matter have both the right direction and the creative direction. In fact, even though all beings are related to the Supreme Being and they do not have any independent identity in relation to the essence of the Supreme Being; But a kind of existential self-discovery emerges in mood determinations and the creatures of the world understand the existence attributed to them.
4. The degree of emergence of the right direction and the creative direction is different in different beings of existence. Paying attention to these differences and different ways of combining the right direction and the creative direction explains what identity is and why the behavior of angels, Iblis and Hazrat Adam in the story of descent.
5. Based on this, although in the presence of angels, it is right to prevail, but one should pay attention to the presence of the creative direction in their existence, and based on that, explain their reaction to the caliphate of Adam. A fact whose evidence

and proofs were examined in verses and narrations. Among other things, in this story, the angels, considering their nature, thought that no one was more worthy than them to hold the position of divine caliphate, and with full frankness, they attributed the glorification and sanctification of the Almighty to themselves. This is a sign of angels' existential self-discovery and the existence of human dignity in their essences.

6. In this story, Iblis was overcome by his creation in the position of comparing himself with Adam, and by ignoring the right direction of human existence, which was watching the swelling of the divine spirit and teaching him the names; Considering his natural direction and comparing it with Adam's natural direction, he made a wrong analogy and the inner arrogance of his being was evident.

7. Finding the root cause of Adam's deception of the devil shows that it is possible to overcome the natural direction in human existence, and this was the source of Adam's deception of the devil and descent to earthly life. A matter whose clear evidence can be seen in the narrative references, such as the wish for the perfection of Ahl al-Bayt by Hazrat Adam (who, according to traditions, was the innermost part of the family of Manhiyyah).

References

- Ibn Babouyeh M. Akhbar Al-Reza News. Tehran: Jahan Publishing House; 1999. Arabic.
- Bahrani.s. Al-Barhan fi Tafsir al-Qur'an. Qom: Ba'ath Institute; 1995. Arabic.
- Javadi Amoli. A. Prophets' lives in the Qur'an. Qom: Israa; 2010a. fifth edition. Persian.
- Khani. M. examining and analyzing the story of Adam's descent based on the thoughts of Allameh Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli [master s thesis] The Center for Tafsir and Sciences of the Holy Qur'an; 2014
- Shirazi. Q. Sharh Hakmah al-Ishraq. Tehran: Cultural Artifacts Association; 2013. Arabic.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 25
Spring & Summer 2024

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال سیزدهم، شماره ۲۵
بهار و تابستان ۱۴۰۳
صفحات ۳۲۳-۳۴۶

تحلیل هستی‌شناسانه رفتار ملائکه، ابلیس و آدم (ع) در ماجرای هبوط بر اساس دوگانه عرفانی «جهت حقی» و «جهت خلقی»

محمد رضا خانی^۱

رحمان عشریه^۲

چکیده

در آیات قرآن و روایات در مورد نحوه عکس‌العمل ملائکه، ابلیس و آدم (ع) در ماجرای هبوط به ظرائف فراوانی اشاره شده است. با تکیه بر دوگانه «جهت حقی» و «جهت خلقی» در عرفان اسلامی می‌توان برخی از غوامض ماجرای هبوط را تشریح کرد. به این منظور با روش توصیفی - تحلیلی در گام نخست به تشریح دوگانه جهت حقی و جهت خلقی پرداخته شده است. در عرفان اسلامی از حیثیت غیراستقلالی و وجه‌اللهی ظهورات حق تعالی تعبیر به «جهت حقی» شده است. در مقابل «جهت خلقی» ناظر به خودیابی وجودی موجودات عوالم نسبت به یکدیگر است. در گام دوم نشان داده شد که میزان

^۱ دانش آموخته سطح ۴ رشته تفسیر و علوم قرآن از مرکز تخصصی تفسیر و علوم قرآن حوزه علمیه قم، نویسنده مسئول

Dm.khany@gmail.com

Oshryeh@quran.ac.ir

^۲ دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۶/۲۳

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۲/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۵

غلبهٔ جهت حقی و جهت خلقی منجر به تفاوت مواضع ملائکه، ابلیس و آدم در ماجرای هبوط گردیده است. ملائکه با انتساب تسبیح و تقدیس، خود را شایستهٔ مقام خلیفهٔ الهی دانستند؛ که این به خودیابی وجودی ملائکه (حیثیت خلقی) دلالت دارد. ابلیس در مقام مقایسهٔ خود با آدم دچار غلبهٔ جهت خلقی شد و با نادیده گرفتن جهت حقی آدم که ناظر به نفخ روح الهی و تعلیم اسماء بود؛ استکبار باطنی وجود او هویدا شد. همچنین تمنای کمالات اهل بیت (ع) توسط حضرت آدم (ع) (که طبق روایات، باطن شجره منهبه بود) نشان از غلبهٔ جهت خلقی در وجود حضرت آدم بود. کلمات کلیدی: جهت حقی، جهت خلقی، هبوط، ملائکه، آدم، ابلیس.

بیان مسئله

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان با ذکر شواهد متعددی از آیات قرآن کریم و روایات ناظر به ماجرای هبوط حضرت آدم (ع) این حقیقت را اثبات می‌کند که این ماجرا مبین حقیقت انسان و مبین نسبت این حقیقت با سایر ابعاد هستی و از جمله رابطهٔ انسان با ملائکه و ابلیس است. بر این اساس دقت و موشکافی در ابعاد مختلف این ماجرا، دلالت‌های کلان و بنیادینی برای شناخت حقیقت انسان، ملائکه و شیاطین در پیش روی محققان فراهم می‌آورد. در آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع) در مورد جزئیات این ماجرا از جمله نحوهٔ موضع‌گیری ملائکه، ابلیس و حتی خود آدم (ع) در قبال مسئلهٔ خلافت گزارش‌هایی ارائه شده است که فهم آن‌ها نیازمند مبانی هستی‌شناسانهٔ کارآمدی در این حوزه است. به طور مثال طبق بیان قرآن کریم، زمانی که خداوند متعال به ملائکه اعلام می‌دارد که می‌خواهد آدم (ع) را به عنوان خلیفه خود در زمین قرار دهد؛ ملائکه در قبال آن موضعی می‌گیرند که محل مناقشات تفسیری قابل توجهی شده است. «قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» (بقره، ۳۰) اینکه آیا ملائکه نسبت به خلافت انسان در زمین اعتراض می‌نمایند یا تنها سؤال می‌کنند و اینکه اساساً چرا چنین سؤال و یا اعتراضی از جانب آنها مطرح می‌شود؟ همچنین پاسخ خداوند به این عکس‌العمل ملائکه چه بوده است؟ پاسخ به این مسائل حاوی نکات هستی‌شناسانه قابل توجهی در فهم حقیقت وجود ملائکه و نسبت آن‌ها با وجود انسان است. از سوی دیگر ابلیس به طور صریح از پذیرش خلافت آدم و سجده در برابر مقام آدم استنکاف می‌ورزد و در ادامه این ماجرا، آدم با فریب خوردن از ابلیس گرفتار هبوط به حیات ارضی می‌شود. تبیین هستی

شناسانه از علت استکبار ابلیس و همچنین علت فریب خوردن آدم از ابلیس و رابطه جزئیات این مسائل با یکدیگر منجر به ظهور مجموعه مسائلی گردیده است که در کتب تفسیری و تاریخ اسلام همواره محل بحث و گفتگو بوده است.

در این میان به نظر می‌رسد دوگانه «جهت حقی» و «جهت خلقی» در عرفان اسلامی به عنوان یک مبنای هستی‌شناسانه، از ظرفیت بالقوه‌ای برای ارائه تفسیری نوین و عمیق از مسائل مذکور در نسبت ملائکه، ابلیس و آدم (ع) در ماجرای هبوط برخوردار است. اکنون این سؤال طرح می‌شود که تحلیل هستی‌شناسانه رفتار ملائکه، ابلیس و آدم (ع) در ماجرای هبوط بر اساس دوگانه عرفانی «جهت حقی» و «جهت خلقی» چگونه است؟ به این منظور طبعاً در گام نخست باید به این سؤال پاسخ دهیم که دوگانه عرفانی «جهت حقی» و «جهت خلقی» چیست؟ و سپس به پاسخ این پرسش پردازیم که نحوه تأثیر این دوگانه هستی‌شناسانه در فهم ماجرای هبوط و رفتار ملائکه، ابلیس و آدم چگونه است؟

پیشینه پژوهش

لازم به ذکر است تاکنون در زمینه تحلیل ماجرای هبوط حضرت آدم (ع) مقالات و پایان نامه‌هایی نوشته شده است. مقاله «تحلیل داستان آدم در قرآن رویکرهای تأویلی به قصه آدم» (سجادی، سید ابراهیم، ۱۹۹۸) که به تأویل‌های زیست‌شناختی و روان‌شناختی و عارفانه این ماجرا اشاره کرده است. همچنین پایان‌نامه «بررسی و تحلیل ماجرای هبوط حضرت آدم (ع) بر مبنای اندیشه‌های علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی» (خانی، محمد رضا، ۲۰۱۵) به تحلیل ماجرای هبوط و بیان شواهدی از تعمیم این ماجرا به ابنای بشر اشاره کرده است. همچنین در پایان‌نامه «بازخوانی مبانی و ساختار مسئله وجود شناسی در حکمت متعالیه بر اساس منطق اسفار اربعه عرفانی طبق خوانش قیصری» (خانی، ابراهیم، ۲۰۱۸) به تحلیل دوگانه جهت حقی و جهت خلقی پرداخته شده است. پژوهش پیش رو سعی کرده است تا به شکل نوآورانه به بازخوانی ماجرای هبوط حضرت آدم (ع) و نسبت آدم، ملک و ابلیس در این ماجرا، بر اساس دوگانه عرفانی «جهت حقی» و «جهت خلقی» پردازد.

۱- دو گانه جهت حقی و جهت خلقی در عرفان اسلامی

«جهت حقی» و «جهت خلقی» در عرفان اسلامی دو منظر هستی‌شناسانه به نظام آفرینش است. در عرفان اسلامی از حیثیت غیر استقلالی و وجه الهی ظهورات ذات الهی تعبیر به «جهت حقی» می‌شود و در تبیین جهت حقی عالم از اصطلاحات تعین اول و تعین ثانی استفاده می‌شود (یزدان پناه، ۲۰۰۹، ص ۳۵۶).

در بیان تمثیلی می‌توان از حالات انفسی انسان در تشریح تعین اول و تعین ثانی استفاده کرد. با توجه به حالات نفس انسان که نمونه جامع نظام آفرینش است (فرغانی، ۲۰۰۰، ص ۱۶۶-۱۶۷؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱ الف، ج ۸، ص ۱۳۴-۱۳۶؛ جندی، ۲۰۰۲، ص ۱۸۰)؛ درمی‌یابیم که نفس توجه انسان به وجود خودش اولین اعتبار از حقیقت انسان است. در مقیاس نظام آفرینش نیز علم و توجه حق تعالی به ذات خویش اولین ظهور ذات حق تعالی است که از آن به «تعین اول» تعبیر می‌شود (قونوی، ۲۰۰۲، ص ۱۱۶؛ همو، ۱۹۸۳، ج ۶، ص ۱۷).

در مرحله دوم، انسان به کمالات موجود در ذات خود توجه می‌کند و این کمالات امکان ظهور علمی (و نه خارجی) می‌یابند. به طور مثال انسان به علم خود و قدرت خود و ... توجه می‌کند (خانی، ۲۰۱۸، ص ۶۷). حال در مقیاس نظام آفرینش نیز ظهور تفصیلی کمالات ذات الهی، دومین ظهور ذات است که از آن به «تعین ثانی» تعبیر می‌شود و در این مقام اسمای الهی نظیر قدرت، علم، رحمت و ... ظهور علمی می‌یابند (جامی، ۱۹۹۱، ص ۳۸؛ یزدان پناه، ۲۰۰۹، ص ۴۳۹؛ فناری، ۱۹۹۵، ص ۲۰۴ و ۲۳۴). همچنین انواع تعیناتی نیز که از این کمالات می‌توانند ظاهر شوند ظهور علمی می‌یابند که در اصطلاح عرفان اسلامی «اعیان ثابت» نامیده می‌شود (قیصری، ۱۳۷۵، ص ۶۱؛ قونوی، ۱۳۸۱، ص ۷۲).

پس از تعین اول و تعین ثانی به عنوان ظهورات علمی ذات الهی، خداوند در عالم خارج اقدام به تحقق بخشیدن به هر یک از ظهورات اسما می‌کند که نتیجه آن ایجاد عالم عقل، عالم مثال و عالم ماده در نظام آفرینش است (قیصری، ۱۹۹۶، ص ۴۸۵). در عرفان اسلامی از این ظهورات عینی اسماء الهی به «تعینات عینی» تعبیر می‌شود (جامی، ۲۰۰۴، ص ۳۴؛ همو، بی‌تا، ص ۶۰). از این رو موجودات عوالم سه گانه «تعینات عینی» دارای ظهور علمی (در مرتبه اعیان ثابت) نزد پروردگار هستند. این ظهورات، حیثیت و جهتی جز

حیثیت و جهت وجه الهی ندارند (قونوی، ۱۹۸۳، نص ۱، ص ۸؛ فناری، ۱۹۹۵، ص ۲۵۴). در عرفان اسلامی از حیثیت و جهت وجه الهی و غیر استقلالی ظهورات ذات الهی به «جهت حقی» تعبیر می‌شود.

به نظر می‌رسد میان سلب استقلال از جهت حقی موجودات در بیان عرفانی و هویت عین الربطی معلول به علت در بیان فلسفی مشابهت تامی وجود دارد. صدرالمتألهین در مباحث علت و معلول در تبیین کیفیت رابطه معلول با علت، نهایتاً به این مبنای عمیق دست می‌یابد که معلول عین الربط به علت خویش است و هیچ هویت مستقلی در قبال علت خویش ندارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱ الف، ج ۱، ص ۷۱ و ۳۰۰-۳۰۱؛ همو، ۱۹۸۱ ب، ص ۵۰). از این رو به معلول فارغ از علتش هیچ امری قابل انتساب نیست و معلول تماماً عین الربط است (ملاصدرا، ۲۰۰۴، ص ۲۴۷؛ همو، ۱۹۷۵، ج ۱، ص ۵۲؛ عبودیت، ۲۰۰۶، ج ۱، ص ۲۲۱) همه موجودات عوالم سه گانه (عقل، مثال و ماده) دارای «جهت حقی» هستند. بنابراین که همگی عین الربط به ذات حق هستند (خانی، ۲۰۱۸، ص ۷۲).

در مقابل «جهت حقی» که حیثیتی جز وجه الهی ندارد، «جهت خلقی» در عرفان اسلامی ناظر به ظهوراتی از ذات حق تعالی است که با یافتن نوعی خودیابی وجودی، موجودیت را به خود نیز نسبت می‌دهند (جامی، بی تا، ص ۶۰). تعیینات و موجودات خلقی در عوالم سه گانه، موجودیتی منتسب به خود را درک می‌کنند که از آن به خودیابی وجودی تعبیر می‌شود. البته این خودیابی وجودی با هویت غیر استقلالی و عین الربطی این موجودات به ذات حق تعالی منافات ندارد و از این رو وجود آن‌ها در عرض ذات حق تعالی قرار نمی‌گیرد (خانی، ۲۰۱۸، ص ۷۵). در واقع هرچند جمیع عوالم خلقی (عقل، مثال و ماده) عین الربط به ذات حق تعالی هستند و ثبوتاً هیچ هویت مستقلی در قبال ذات حق تعالی ندارند. اما برخلاف ظهورات حق تعالی در تعیین اول و تعیین ثانی، نوعی خودیابی وجودی در تعیینات خلقی ظهور می‌یابد. به این معنا که تعیینات خلقی موجودیتی منتسب به خود را درک می‌کنند که از آن به خودیابی وجودی تعبیر می‌شود. چنانچه به طور مثال ما انسان‌ها به عنوان ظهورات الهی برای خود موجودیتی در قبال موجودات دیگر قائل هستیم.

دوگانه «جهت حقی» و «جهت خلقی» در عرفان اسلامی مشابهتی با دوگانه قرآنی «جهت امری» و «جهت خلقی» دارد. علامه طباطبایی با تمسک به آیاتی از قرآن کریم از جمله

آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس، ۸۲) به تشریح دوگانه جهت امری و جهت خلقی در قرآن کریم می‌پردازد. از نسبت شیء به خداوند، یعنی حیثیت انتساب شیء به کُن ایجادی به «جهت امری» آن شیء تعبیر می‌شود (طباطبایی، ۱۹۸۱، ص ۱۸). جهت امری حیثیتی است که در آن، اشیا بدون واسطه اسباب و مقدمات مألوف، به صرف اراده خداوند بدون تدریج، پا به عرصه وجود می‌گذارند (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۷). «جهت امری» مشابهتی با حیثیت غیر استقلالی و وجه الهی موجودات یعنی «جهت حقی» در عرفان اسلامی دارد.

در مقابل از نسبت شیء ایجاد شده به خودش (در بیان تفسیری علامه) به «جهت خلقی» آن شیء تعبیر می‌شود (طباطبایی، ۲۰۰۶، ج ۴، ص ۸۸). در جهت خلقی نقش اسباب و وسائط طولی و عرضی در وجود شیء لحاظ شده است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۹۷). توجه هر موجودی به جایگاه خود و نقش آفرینی وسائط طولی و عرضی در به وجود آمدنش (جهت خلقی از منظر قرآن) مستلزم این است که در قبال موجودات دیگر یک موجودیتی را با تعین و حدود خاص منتسب به خود درک کند که این همان خودیایی وجودی است که در اصطلاح عرفانی از آن به «جهت خلقی» موجودات تعبیر می‌شود.

۱.۱ اختلاف موجودات عوالم سه گانه در غلبه جهت حقی بر جهت خلقی

بر اساس آنچه گذشت هر موجودی از موجودات عالم عقل، مثال و ماده دارای دو جهت حقی و خلقی است و جهت حقی او مقوم و محیط بر جهت خلقی اوست. موجودات عوالم سه گانه در عین تقوم و هویت عین الربطی به ذات باری تعالی (جهت حقی)، در قبال موجودات دیگر یک موجودیتی را با تعین و حدود خاص، منتسب به خود درک می‌کنند (جهت خلقی). اگر چه همه موجودات عالم عقل، مثال و ماده دارای دو جهت حقی و جهت خلقی هستند. اما نوعی خاص از غلبه مابین این دو جهت هستی‌شناسانه در موجودات عوالم سه گانه وجود دارد که همین غلبه منشأ تفاوت این عوالم از یکدیگر می‌شود. به بیان دیگر با دقت در تفاوت هستی‌شناسانه موجودات عقلی، موجودات مثالی و موجودات مادی می‌توان دریافت که میزان ظهور و غلبه آثار حقی و خلقی در آنها متفاوت است (طباطبایی، ۱۹۸۱، ص ۱۶ و ۲۱-۲۲).

در حقیقت از آنجا که جهت خلقی ملازم نوعی خودیابی وجودی موجودات و تعیینات از خویش است؛ غلبه جهت خلقی به معنای شدت توجه به این خودیابی و غفلت از حیثیت عین الربطی هویت خویش (جهت حقی) به پروردگار عالم است. در مقابل، غلبه جهت حقی در یک موجود به این معناست که در عین آنکه آن موجود در جهت خلقی دارای خودیابی وجودی است. اما همچنان متوجه هویت غیراستقلالی و عین الربطی خود به حق تعالی است. بر این اساس در عالم ماده با غلبه جهت خلقی و شدت توجه به خودیابی وجودی، هویت عین الربطی به حق تعالی مورد غفلت موجودات این عالم واقع می‌شود. ولی در عالم مثال و عالم عقل (با شدت و ضعف) به دلیل غلبه جهت حقی، خودیابی وجودی مانع از توجه موجودات این دو عالم به هویت عین الربطی خود و قوام خویش به حق تعالی در نمی‌شود (خانی، ۲۰۱۸، ص ۱۰۰).

در قوس نزول هر قدر که از نقطه شروع دور و به نقطه پایان آن نزدیک شویم از شدت ظهور جهت حقی کاسته و به شدت ظهور جهت خلقی افزوده می‌شود. به بیان دیگر قوس نزول آفرینش همچون طیفی است که یک سر آن حیثیت وجه الهی و جهت حقی محض (تعیین اول و ثانی) و سر دیگر آن شدت توجه به خودیابی وجودی و غلبه جهت خلقی است به طوری که جهت حقی مورد غفلت، بلکه مورد انکار واقع می‌شود. در میانه این طیف نیز غلبه با یکی از دو جانب حقی و یا خلقی خواهد بود.

۲.۱ آثار غلبه جهت خلقی در عالم ماده و غلبه جهت حقی در عالم مثال و عقل

یکی از مهمترین آثار غلبه جهت خلقی در موجودات عالم ماده، کدورت و کثافت وجودی عالم ماده است. کدورت و کثافت وجودی عالم ماده در فلسفه و عرفان اسلامی مورد توجه بوده است (ملاصدرا، ۱۹۸۱ الف، ج ۹، ص ۳۱۶؛ شیرازی، ۲۰۰۴، ص ۲۴۵). شاید بهترین تبیین هستی‌شناسانه این کدورت و ثقل با توجه به تفکیک جهت خلقی از جهت حقی و بررسی آثار غلبه جهت خلقی میسر باشد. غلبه جهت خلقی در موجودات مادی به معنای غلبه خودیابی وجودی، باعث می‌شود تا موجودات عالم ماده موجودیت خود را به تعیین و حدود فعلی خود بدانند و تعلق بسیار زیادی به آن حدود پیدا کنند. طبعاً در چنین وضعیتی این موجودات از بسیاری از امکاناتی که با رهایی از این حدود و قیود برای آنان

امکان‌پذیر است محروم می‌شوند و با هر عاملی که موجب تغییر این حدود شود به شدت مخالفت می‌کنند؛ که این همان معنای کدورت و ثقلت وجودی عالم ماده است. در واقع انواع تزاخمت موجود در عالم ماده و سختی‌ها و شرور موجود در این عالم ناشی از غلبه جهت خلقی در این عالم است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۲۹).

همچنین موجودات عالم ماده در اثر این تصادمات و تزاخمت برای تأمین نیازهای خود، به مکانیسم اعتبارات روی می‌آورند (خانی، ۲۰۱۸، ص ۱۴۸). انسان برای تأمین مایحتاج اولیه حیات خود مانند غذا، لباس، مسکن و امنیت از هزاران اعتبار اجتماعی در قالب انواع اعتبارات مالی، مالکیت‌ها، صناعات، ریاست‌ها، حکومت‌ها، و... بهره‌گیری می‌کند (طباطبایی، ۲۰۰۹، ص ۵۵). نه تنها زندگی اجتماعی بدون جعل این اعتبارات ممکن نیست، بلکه هر فرد انسانی در ابتدایی‌ترین خواسته‌های خود به عمل اعتبارسازی دست می‌زند؛ به طوری که برای انسان در مسیر کمال، اعتبارات مانند یک واسطه عمل می‌کند (طباطبایی، ۱۹۸۸، ج ۲، ص ۱۷۹).

در مقابل به خاطر غلبه جهت حقی در عالم مثال و عالم عقل، موجودات این دو عالم در عین خودیابی وجودی (در قالب یک تعین خاص)، خود را محدود به آن حدود وجودی نمی‌یابد و با توجه به وابستگی وجود خود به ذات الهی، موجودیت خود را در ساحتی فراتر از حدود فعلی درک می‌کنند. این امر باعث می‌شود که موجودات این دو عالم با سایر تعینات موجود در آن عالم تزاخمتی نداشته باشند و در قبال حدود و آثار وجودی آنها از خود مقاومت وجودی نشان ندهد (طباطبایی، ۱۹۸۱، ص ۲۱).

۲. تحلیل ماجرای هبوط با توجه به دوگانه جهت حقی و جهت خلقی

با ملاحظه دوگانه عرفانی «جهت حقی» و «جهت خلقی» اگر مراحل آفرینش عوالم خلقت رصد شود؛ اولین مقطعی که در آن می‌توان نشانی از غلبه جهت خلقی یافت؛ مقطع آفرینش آدم (ع) و ماجرای هبوط است. این مسئله زمانی اهمیت دو چندان می‌یابد که به این حقیقت توجه شود که طبق شواهد قرآنی این ماجرا، ماجرای انسانیت است که در مورد شخص حضرت آدم (ع) به تفصیل و در ابتدای خلقت انسان‌ها روی داده است. از این رو بررسی اسرار ماجرای هبوط، پرداختن به ویژگی‌های حیات یک فرد انسانی به

تنهایی نیست بلکه جمیع ابنای بشر با اسرار این ماجرا ارتباطی تنگاتنگ دارند. علامه طباطبایی با ذکر شواهد متعددی به بیان تعمیم احکام ماجرای هبوط نسبت به جمیع انسان‌ها پرداخته است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱۶، ص ۲۵۰، ج ۸، ص ۲۰۱؛ جوادی آملی، ۲۰۱۰، الف، ج ۶، ص ۲۰۶؛ همو، ۲۰۱۰، ج ۳، ص ۴۲ و ۱۵۴؛ رک خانی، ۲۰۱۵، ص ۳۲ تا ۳۹): «أَنَّ السَّجْدَةَ كَانَتْ مِنَ الْمَلَائِكَةِ لِجَمِيعِ بَنِي آدَمَ أَيْ لِلنَّشْأَةِ الْإِنْسَانِيَّةِ وَإِنَّ كَانَ آدَمَ (ع) هُوَ الْقَبْلَةُ الْمَنْصُوبَةُ لِلسَّجْدَةِ فَهُوَ (ع) فِي أَمْرِ السَّجْدَةِ كَانِ مَثَلًا يُمَثِلُ بِهِ الْإِنْسَانِيَّةَ نَائِبًا مِنْ أَفْرَادِ الْإِنْسَانِ عَلَى كَثَرَتِهِمْ لَا مَسْجُودًا لَهُ مِنْ جِهَةِ شَخْصِهِ» (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۸، ص ۲۰).

با دقت در ماجرای خلقت حضرت آدم (ع) روشن می‌شود که یکی از مهمترین بسترهای غلبه جهت خلقی، مقایسه‌هایی است که در جهت خلقی میان آدم، ملک و ابلیس پدید آمده است. در این مقایسه‌ها به جای اینکه یک موجود متوجه تقوم وجودی خود و حیثیت عین الربطی خود به حق تعالی باشد، توجهش به مقایسه خود با دیگر موجودات و احیاناً استکبار در برابر آنها و یا حسد به کمالات آنها جلب می‌شود. در مقابل در جهت حقی موجودات اساساً مجال مقایسه وجود ندارد زیرا همه موجودات از جهت حقی، هویتی عین الربطی دارند و از خود چیزی ندارند تا بشود آن داشته وجودی را با سایر موجودات مقایسه کنند (خانی، ۲۰۱۸، ص ۱۱۵).

۱.۲ ظهور جهت خلقی ملائکه در ماجرای هبوط حضرت آدم (ع)

در متن ماجرای هبوط حضرت آدم (ع) زمانی که حضرت حق به ملائکه اعلام می‌کند که می‌خواهد انسان را به عنوان خلیفه خود در زمین قرار دهد «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره، ۳۰) ملائکه با مقایسه خود با وضعیتی که انسان در حیات ارضی پیدا خواهد کرد؛ به حق تعالی عرضه می‌کنند چرا کسی را که در زمین خونریزی و فساد می‌کند خلیفه خود قرار می‌دهی «قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» (بقره، ۳۰) در حالی که ما تسبیح‌کننده و تقدیس‌کننده تو هستیم. «وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ» (بقره، ۳۰) تعبیر «نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ» اشاره به این دارد که ملائکه خلافت الهی و مظهریت تام اسمای الهی را در شأن خود می‌دانستند. خداوند نیز با

تعلیم اسماء به آدم (ع) «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (بقره، ۳۱) ملائکه را نسبت به جهلشان آگاه کرد. «قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا» (بقره، ۳۲).

سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که انتساب خونریزی و افساد به انسان «قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» (بقره، ۳۰) و انتساب تسبیح و تقدیس به خود «نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ» و در شأن خود دانستن مقام خلیفه الهی چه نسبتی با دوگانه جهت خلقی و جهت حقی در عرفان اسلامی دارد. به بیان دیگر آیا مقایسه بین مقام ملائکه با مقام آدم، نشانه‌ای از وجود هویت خلقی (خودیابی وجودی) در وجود ملائکه نیست؟ در جواب از این سؤال لازم است نسبت ذوات و افعال ملائکه با دوگانه جهت حقی و جهت خلقی مورد بررسی قرار گیرد.

به عقیده علامه طباطبایی ملائکه موجوداتی هستند که ذات آن‌ها از عالم امر است و افعال آنان نیز تنها حیثیت حقی دارد و خالی از جهت خلقی است. علامه در اثبات طهارت ذوات ملائکه و خلو ذوات و افعال آن‌ها از جهت خلقی به آیات متعددی تمسک کرده است. تقدیم ظرف (بامر) بر (بعمولون) در آیه «بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ * لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» (انبیاء، ۲۶-۲۷) بر این مطلب دلالت دارد که ملائکه تنها به امر خداوند عمل می‌کنند و هیچ عملی بدون امر الهی انجام نمی‌دهند (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱۴، ص ۲۷۵). بنابراین فعل ملائکه به امر الهی و ممحض در آن است و جهت خلقی در آن راه ندارد. از این رو ممکن نیست ذات آنها مشتمل بر جهت خلقی باشد، زیرا خلقی بودن ذات مستلزم آن است که لااقل بعضی از آثار و افعال آن‌ها خلقی باشد (همو، ۲۰۰۹، ص ۲۵). همچنین پس از آنکه طبق آیه «بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ * لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» (انبیاء، ۲۶-۲۷) ثابت شد که افعال ملائکه ممحض در جهت حقی است می‌توان با تمسک به آیه «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ» (اسراء، ۸۴) و آیه «وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا» (اعراف، ۵۸) که به مسانخت و مشاکلت هر عملی با ذات عامل دلالت دارد؛ این مطلب را ثابت کرد که ذات آن‌ها نیز ممحض در جهت حقی است و هیچ حیثیت و هویت خلقی در آن‌ها وجود ندارد (طباطبایی، ۱۹۹۴، ص ۱۶۷).

ارزیابی دیدگاه علامه طباطبایی

کلام علامه در اینکه ذوات ملائکه محض در جهت حقی است محل تأمل است. درست است که فعل آن‌ها به خاطر مفهوم حصر در آیه «وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» (انبیاء، ۲۶-۲۷) محض در حیثیت حقی است. اما اختصاص فعل در حیثیت حقی مستلزم اختصاص ذات در جهت حقی نیست. زیرا اختصاص فعل به جهت حقی با غلبه جهت حقی در ذات نیز سازگار است. به بیان روشنتر با توجه به آنچه پیشتر گذشت در عین اینکه همه موجودات دارای دو جهت حقی و جهت خلقی هستند. ولی یک نوع غلبه‌ای میان جهت حقی و جهت خلقی در موجودات عالم وجود دارد. ملائکه به عنوان موجودات عالم عقل با وجود غلبه حیثیت حقی دارای حیثیت خلقی یعنی خودیابی وجودی نیز هستند. همانطور که تعبیر (نحن) در آیه «نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ» (بقره، ۳۰) و تعبیر (هم) در آیه «وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» (انبیاء، ۲۶-۲۷) به خودیابی وجودی آنان اشاره دارد. از این رو به نظر می‌رسد اینکه افعال ملائکه محض در جهت و حیثیت امری است مستلزم این نیست که ذات آن‌ها نیز محض در حیثیت امری باشد، بلکه انحصار افعال آن‌ها در حیثیت امری با غلبه جهت امری در ذات (نه انحصار جهت امری در ذات) نیز سازگار است.

در متن ماجرای هبوط حضرت آدم، خودیابی وجودی ملائکه و انتساب کمال وجودی به خود را می‌توان مشاهده کرد. ملائکه در مقایسه خود با انسان، خونریزی و افساد در زمین را منتسب به انسان دانسته و با صراحت کامل تسبیح و تقدیس حق تعالی را به خود نسبت می‌دهند. «قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ» (بقره، ۳۰) در روایات متعددی این مضمون وجود دارد که ملائکه و یا گروهی از ملائکه پس از اظهار این سؤال مورد غضب الهی واقع شدند و برای اینکه مورد غفران الهی قرار گیرند به کاری همچون طواف در آن عوالم مشغول شدند. «عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَرَادَ أَنْ يَخْلُقَ خَلْقًا بَيِّدَهُ... فَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ سُبْحَانَكَ أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا كَمَا أَفْسَدَ بَنُو الْجَانِّ وَ يَسْفِكُونَ الدِّمَاءَ كَمَا سَفَكَ بَنُو الْجَانِّ - وَ يَتَحَاسَدُونَ وَ يَتَبَاغَضُونَ فَاجْعَلْ ذَلِكَ الْخَلِيفَةَ مِنَّا - فَإِنَّا لَا نَتَحَاسَدُ وَ لَا نَتَبَاغَضُ وَ لَا نَسْفِكُ الدِّمَاءَ - وَ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ - قَالَ جَلَّ وَ عَزَّ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ... فَبَاعَدَهُمُ اللَّهُ مِنَ الْعَرْشِ مَسِيرَةَ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ، قَالَ فَلَاذُوا بِالْعَرْشِ فَنظَرَ الرَّبُّ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَيْهِمْ وَ نَزَلَتْ

الرَّحْمَةَ - فَوَضَعَ لَهُمُ الْبَيْتَ الْمَعْمُورَ فَقَالَ طُوفُوا بِهِ « (قمی، ۱۹۸۸، ج ۱، ص ۳۶؛ همچنین عیاشی، ۲۰۰۱، ج ۱، ص ۳۰؛ مجلسی، ۱۹۸۲، ج ۶، ص ۹۴).

در واقع ملائکه به دلیل حجاب نفسانیت خود گمان می‌کردند که کسی شایسته‌تر از آنها در مقام تسبیح و تنزیه حق تعالی وجود ندارد. لذا در ضمن این سؤال خود را شایسته مقام خلافت الهی دانستند (قیصری، ۱۹۹۶، ص ۳۴۰-۳۴۲). البته در ظهور جهت خلقی ملائکه، ج هت حقی هرگز مغلوب نگشت و ملائکه طبق آیات و روایاتی که در این زمینه وجود دارد؛ در ادامه، خلافت انسان را پذیرفتند (قمی، ۱۹۸۸، ج ۱، ص ۳۷؛ عیاشی، ۲۰۰۱، ج ۱، ص ۲۹). چنان‌که حتی آنچه موجب ظهور جهت خلقی آنها شده بود مسئله تسبیح و تنزیه حق تعالی بود که خود فی نفسه مسئله‌ای ناظر به جهت حقی ملائکه است. در نتیجه این ظهور جهت خلقی منافاتی با مقام عصمت ملائکه ندارد.

۲.۲ ظهور جهت خلقی ابلیس در ماجرای هبوط حضرت آدم A

پس از تعلیم اسماء الهی به حضرت آدم (ع) و مجاب شدن ملائکه در مورد مقام خلافت وی، حضرت حق به ملائکه فرمان می‌دهد تا بر آدم (ع) سجده کنند. «وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ» (بقره، ۳۴) اما در این میان ابلیس که به خاطر عباداتی که انجام داده بود در مقام فرشتگان قرار گرفته بود (بحرانی، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۱۷۰). از امر الهی سرپیچی می‌کند «فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ» (بقره، ۳۴) و اولین و آشکارترین جلوه غلبه جهت خلقی در عالم، در وجود او رقم می‌خورد (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۸، ص ۲۴). نحوه رفتار و موضع‌گیری‌های ابلیس در این ماجرا در تبیین نحوه غلبه جهت خلقی بسیار گویا است. با توجه به آنچه گفته شد مقایسه، یکی از موطن‌های ظهور آثار جهت خلقی و احياناً غلبه آثار آنست. در این ماجرا نیز ابلیس در مقام مقایسه خود با آدم دچار غلبه جهت خلقی شد. ابلیس در این مقایسه با نادیده گرفتن جهت حقی وجود انسان که ناظر به نفع روح الهی و تعلیم اسما به او بود (خانی، ۲۰۱۵، ص ۷۶ تا ۷۸). با ملاحظه جهت خلقی خود و مقایسه آن با جهت خلقی آدم، دچار قیاسی اشتباه شد «قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِن طِينٍ» (اعراف، ۱۲) و استکبار باطنی وجود او هویدا شد. «فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (بقره، ۳۴). آنگاه با

ظهور استکبار، از مقام قرب الهی که همجوار سایر ملائکه بود اخراج شد. «قَالَ فَأَهْبِطُ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّغِيرِينَ» (اعراف، ۱۳)

البته لازم به ذکر است هر چند مقایسه‌های خلقی مجال غلبه جهت خلقی را فراهم می‌آورد. اما علت اصلی و سر منشأ چنین پدیده‌ای در ابلیس، استکبار ابلیس در برابر حضرت حق است و این استکبار ناشی از غفلت او از جهت حقی و تقوم محضش به حضرت حق است. به بیان دیگر استکبار او در برابر آدم (ع) از استکبار او در برابر حضرت حق نشأت می‌گرفت. «فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ» (کهف، ۵۰) آنچه باعث شد از امر الهی سرپیچی کند همانا اثبات انانیت و استقلال ذاتی و نادیده گرفتن کبریای خداوند بود و در پی این نگاه استقلال در جستجوی دلیلی بر رجحان معصیت بر آمد تا بر صحت عمل خود استدلال کند؛ لذا با بینشی مادی و قیاسی جاهلانه و تنها با نگاه به هویت خلقی حضرت آدم (ع) گفت: «قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» (ص، ۷۶)؛ غافل از اینکه امر الهی به سجده، نشان از شرافت واقعی و حقیقی آدم A دارد (جوادی آملی، ۲۰۱۰، ج ۳، ص ۲۹۵). این انانیت و نادیده گرفتن کبریای الهی، در روایتی از امام صادق (ع) این طور بیان شده است: «پس از آن که خداوند، ابلیس را به سجده امر کرد وی گفت: به عزتت سوگند اگر مرا از سجده بر آدم عفو کنی چنان تو را عبادت کنم که تاکنون کسی این گونه تو را عبادت نکرده باشد: «يَا رَبِّ وَعِزَّتِكَ إِنْ أَعْفَيْتَنِي مِنَ السُّجُودِ لِأَدَمَ لِأَعْبُدَنَّكَ عِبَادَةَ مَا عَبَدَكَ أَحَدٌ قَطُّ مِثْلَهَا» ولی خداوند در جواب وی فرمود: من دوست دارم آن گونه که خود می‌خواهم عبادت شوم «قَالَ اللَّهُ جَلَّ جَلَّالُهُ إِنِّي أَحِبُّ أَنْ أَطَاعَ مِنْ حَيْثُ أُرِيدُ» (مجلسی، ۱۹۸۲، ج ۲، ص ۲۶۲).

همچنین باید دقت داشت که طبق قرائنی از آیات قرآن کریم، استکبار در برابر پروردگار و انانیت و استقلال در وجود ابلیس از دیر زمان در درون وی نهفته بوده و هنگام امتحان و امر به سجده بر آدم (ع)، این استکبار درونی سر بر آورد. تعبیر «اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (بقره، ۳۴) و همچنین فعل ماضی منفی در آیه «لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ» (اعراف، ۱۱) و آیه «قَالَ لَمْ أَكُنْ لَأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ» (حجر، ۳۳) نشان دهنده این مطلب است که در درون شیطان، کفر مستتری بود که بر اثر امتحان الهی آشکار گردید و

به فعلیت رسید و اساساً او از ابتدا اهل سجده نبود (جوادی آملی، ۲۰۱۰، ج ۳، ص ۳۰۲).

۳.۲ ظهور جهت خلقی انسان در ماجرای هبوط حضرت آدم (ع)

پس از امر به سجده و اعراض ابلیس از سجده، خداوند آدم و حوا را در بهشت سکونت می‌دهد «وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ» (بقره، ۳۵) و استفاده از همه نعم بهشتی را برای آنان مجاز می‌داند «فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا» (اعراف، ۱۹). ولی در عین حال آدم و حوا را از نزدیکی و خوردن از درختی خاص نهی می‌کند «وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ» (اعراف، ۱۹). ابلیس نیز پس از اعراض از سجده بر آدم (ع) و محکوم شدن به هبوط از مقام قدس، از خداوند درخواست می‌کند تا به او عمری دهد «قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (حجر، ۳۶) تا به اغوای آدم و ذریه او بپردازد «قَالَ رَبِّ بِمَا أُغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (حجر، ۳۹). ابلیس در بهشت به وعده اغوای آدم جامه عمل می‌پوشاند و آدم و حوا را نسبت خوردن از درخت ممنوعه و سوسه می‌کند و به آن‌ها وعده خلود و ملک جاودانه می‌دهد «فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَ مَلِكٍ لَّا يَبْلَى» (طه، ۱۲۰). آدم و حوا نیز به سوسه ابلیس از درخت ممنوعه می‌خورند «فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتَ لَهُمَا سَوَاءُ لَّهُمَا» (طه، ۱۲۱) و با نهی ارشادی الهی بر دوری از این درخت مخالفت می‌کنند «وَوَدَّعَاهُمَا رَبَّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنِ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَ أَقْبَلْتُمَا لَهَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ» (اعراف، ۲۲) و زمینه هبوط به زمین را برای خود مهیا می‌کنند «قَالَ أَهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا» (طه، ۱۲۳).

همان‌گونه که علامه طباطبایی نیز اشاره می‌کنند میان خوردن از آن شجره و هبوط به زمین نسبتی حقیقی برقرار است (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۳۰ و ۱۳۷). با مراجعه به روایاتی که هر کدام لایه‌هایی از اسرار این ماجرا را هویدا می‌سازند مشاهده می‌شود که طبق برخی از روایات این شجره ظاهر و باطنی دارد و میل حضرت آدم A به سوی ظاهر آن شجره و نیرنگ خوردن ایشان از ابلیس در این ماجرا، به خاطر نسبتی است که ایشان در قبال باطن آن شجره داشته‌اند (رک فیض کاشانی، ۱۹۹۴، ج ۱، ص ۱۱۷). با بررسی باطن این ماجراست که کیفیت غلبه جهت خلقی در هبوط حضرت آدم (ع) مشخص

می‌شود. به عنوان نمونه طبق روایتی از امام رضا (ع)، حضرت آدم پس از ماجرای سجده ملائکه به او و تکریم او در وارد شدنش به بهشت، از حق تعالی می‌پرسد که آیا بشری افضل از او نیز وجود دارد. حق تعالی در پاسخ او را ندا می‌دهد که به عرش الهی بنگرد و او بر عرش الهی نوشته‌ای را رؤیت می‌کند که در آن اسامی پنج تن آل عبا (ع) وجود داشته است. آنگاه آدم (ع) از حق تعالی می‌پرسد که آن‌ها کیستند و حق تعالی پاسخ می‌دهد که آن‌ها از ذریه تو و برتر از تو و جمیع خلایقند و اگر آن‌ها نبودند تو و هیچ مخلوقی آفرینش نمی‌یافتید. آنگاه حضرت حق به آدم (ع) می‌فرماید که مبادا به آن‌ها نگاه حسدآمیز افکنی که تو را از جوار خود اخراج می‌نمایم. در ادامه روایت آمده است که آدم (ع) به آن‌ها نگاهی حسدآلود افکند و مقام آن‌ها را آرزو کرد و همین امر سبب تسلط ابلیس بر او و خوردن از آن شجره شد (ابن بابویه، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۳۰۶-۳۰۷). طبق برخی دیگر از روایات، باطن آن شجره ممنوعه به علم آل محمد (ص) (بحرانی، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۱۷۸) و یا حسد(عیاشی، ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۹) تأویل شده است و تأکید شده است که آن درخت بر خلاف درختان دنیوی همزمان می‌تواند تمامی این معانی و حقایق را در خود داشته باشد (قمی، ۱۹۸۸، ج ۱، ص ۳۶۲؛ ابن بابویه، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۳۰۶-۳۰۷). حال با تأمل در شواهد مختلف می‌توان در یک جمع‌بندی، نسبت به این روایات گفت: منع حق تعالی از آن شجره، نهی باطنی حضرت آدم (ع) از حسد نسبت به مقام ولایت اهل بیت (ع) بوده است. البته لازم به تذکر است که این حسد و این تعرض به مقام ولایت، امری فراتر از درک ماست و بسیار ظریف‌تر از حسادت‌های دنیوی است و شاید به معنای تمنا و آرزوی منزلت آن‌ها باشد (طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۴۴؛ مجلسی، ۱۹۸۲، ج ۱۶، ص ۳۶۲).

این امور یعنی بروز این پندار برای حضرت آدم (ع) که برترین مخلوق حق تعالی است؛ همچنین مقایسه خود با انوار اهل بیت (ع) و بروز حسد نسبت به مقام آنها همگی حاکی از بروز آثار جهت خلقی و پندار استقلالی در وجود حضرت آدم (ع) است (خانی، ۲۰۱۸، ص ۱۱۵). بر این اساس علت اغوای حضرت آدم توسط ابلیس نیز به همین امر باز می‌گردد. یعنی اگر در ابلیس به نحوی بسیار جلی و آشکار، پندار استقلالی ناشی از جهت خلقی بر جهت حقی غالب بود و برتری آدم بر خود را نپذیرفت و در حقیقت در برابر ولایت حق

تعالی اظهار استکبار کرد، حقیقتی بسیار نازل و خفیف از همین رویکرد نیز در باطن حضرت آدم (ع) و در قیاس خود با مقام ولایت اهل بیت (ع) وجود داشت که همین امر سبب تسلط ابلیس بر آدم شد. در روایتی از امام رضا (ع)، تسلط ابلیس بر آدم (ع) متفرع بر حسد و آرزوی آدم نسبت به مقام اهل بیت (ع) بیان شده است. «فَإِيَّاكَ أَنْ تَنْظُرَ إِلَيْهِمْ بِعَيْنِ الْحَسَدِ فَأَخْرَجَكَ عَنْ جِوَارِي فَنَظَرَ إِلَيْهِمْ بِعَيْنِ الْحَسَدِ وَ تَمَنَّى مَنَزِلَتَهُمْ فَتَسَلَّطَ عَلَيْهِ الشَّيْطَانُ حَتَّى أَكَلَ مِنَ الشَّجَرَةِ الَّتِي نُهِيَ عَنْهَا» (ابن بابویه، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۳۰۶-۳۰۷).

نتیجه‌گیری

یکم. نتیجه اصلی پژوهش حاضر نشان دادن کارآمدی دوگانه جهت حقی و جهت خلقی در فهم ابعاد و پیچیدگی‌های ماجرای هبوط حضرت آدم A و نسبت ملائکه و ابلیس با حقیقت انسان است.

دوم. در عرفان اسلامی از حیثیت غیر استقلالی و وجه الهی ظهورات ذات الهی تعبیر به «جهت حقی» می‌شود که مشابهت تامی با هویت عین الربطی معلول به علت در فلسفه صدرایی دارد. در مقابل «جهت خلقی» در عرفان اسلامی ناظر به ظهوراتی از ذات حق تعالی است که با یافتن نوعی خودیابی وجودی، موجودیت را به خود نیز نسبت می‌دهند. سوم. جمیع موجودات عالم عقل، مثال و ماده دارای هر دو جهت حقی و جهت خلقی هستند. در واقع هرچند جمیع موجودات عین الربط به حق تعالی هستند و ثبوتاً هیچ هویت مستقلی در قبال ذات حق تعالی ندارند. اما نوعی خودیابی وجودی در تعینات خلقی ظهور می‌یابد و موجودات عالم موجودیتی منتسب به خود را درک می‌کنند.

چهارم. میزان ظهور جهت حقی و جهت خلقی در موجودات مختلف هستی متفاوت است. توجه به این تفاوت‌ها و نحوه‌های مختلف ترکیب جهت حقی و جهت خلقی، چستی هویت و چرایی رفتار ملائکه، ابلیس و حضرت آدم را در ماجرای هبوط تبیین می‌کند.

پنجم. بر این اساس هرچند در وجود ملائکه غلبه از آن جهت حقی است ولی باید به حضور جهت خلقی در وجود آنها نیز توجه کرد و بر اساس آن عکس‌العمل آنها در قبال خلافت آدم (ع) را تبیین کرد. حقیقتی که شواهد و مؤیدات آن در آیات و روایات مورد بررسی قرار گرفت. از جمله اینکه در این ماجرا، ملائکه با توجه به جهت خلقی خود گمان کردند

که کسی شایسته‌تر از آن‌ها بر مقام خلافت الهی نیست و با صراحت کامل تسبیح و تقدیس حق تعالی را به خود نسبت دادند؛ که این نشان از خودیابی وجودی ملائکه و وجود حیثیت خلقی در ذوات آن‌هاست.

ششم. در این ماجرا ابلیس در مقام مقایسه خود با آدم دچار غلبه جهت خلقی شد و با نادیده گرفتن جهت حقی وجود انسان که ناظر به نفخ روح الهی و تعلیم اسماء به او بود؛ با ملاحظه جهت خلقی خود و مقایسه آن با جهت خلقی آدم، دچار قیاسی اشتباه شد و استکبار باطنی وجود او هویدا شد.

هفتم. ریشه یابی علت فریب آدم (ع) از ابلیس نشان می‌دهد که امکان غلبه جهت خلقی در وجود انسان بسیار فراهم است و همین امر منشأ فریب آدم از ابلیس و هبوط به حیات ارضی شد. امری که مؤیدات صریح آن در اشارات روایی از جمله تمنای کمالات اهل بیت (ع) توسط حضرت آدم (ع) (که طبق روایات، باطن شجره منیه بود) قابل مشاهده است.

مشارکت نویسندگان

در مقاله پیش رو، تحقیق و نگارش متن آن بر عهده محمد رضا خانی بوده و نظارت آن را استاد گرامی آقای رحمان عشریه به عهده داشتند.

تشکر و قدردانی

از جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر رحمان عشریه به دلیل راهنمایی‌های ارزنده شان بی نهایت سپا سگزارم و از سردبیر محترم، داوران گرامی مجله و مسئولین فصل نامه وزین پژوهش‌های هستی‌شناختی نیز قدردانی می‌کنم.

تعارض منافع

هیچگونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

- Ibn Babouyeh M. Akhbar Al-Reza News. Tehran: Jahan Publishing House; 1999. Arabic.
- Bahrani.s. Al-Barhan fi Tafsir al-Qur'an. Qom: Ba'ath Institute; 1995. Arabic.
- .———. Jami. a. three treatises on mysticism. Tehran: Manochehri Library. B. Persian.
- .———. Naqd al-Nusus. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education. 1391. Arabic.
- .———. Al-Lamaat Rays. Qom: Bostan Kitab. 2004. Arabic.
- Jondi. M. Sharh Fuss al-Hakm. Qom: Bostan Kitab; 2002. Arabic.
- Javadi Amoli. A. Prophets' lives in the Qur'an. Qom: Israa; 2010a. fifth edition. Persian.
- .———. Tafsir Tasnim. Qom: Israa; 2010b. fifth edition. Persian.
9. Khani. I. rereading the foundations and structure of the problem of ontology in transcendental wisdom based on the logic of the Arba'a mystical passages according to Kaysari's reading[dissertation] University of Esfahan; 2017
- Khani. M. examining and analyzing the story of Adam's descent based on the thoughts of Allameh Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli [master s thesis] The Center for Tafsir and Sciences of the Holy Qur'an; 2014
- Shirazi. Q. Sharh Hakmah al-Ishraq. Tehran: Cultural Artifacts Association; 2013. Arabic.
- Tabatabai. M. Principles of Philosophy and Realism Method. Tehran: Sadra; 1988. Persian.
- .———. The Principles of Realism Philosophy. Qom: Book Garden; 2007. Persian.
- .———. Al-Insan and Al-Aqeedah. Qom: Baghiat Publications; 1981. second edition. Arabic.
- .———. Al-Risaal Al-Tawhidiya. Beirut: Al-Numan Institute; 1995. Arabic.
- .———. Al-Shams al-Sata'a. Qom: Dar Al-Mahja Al-Bayda; 1997. Arabic.
- .———. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Beirut: Al-Alami Publishing House; 1970 AH. second edition. Arabic.
- .———. Man from beginning to end. Qom: Bostan Kitab; 2018. second edition. Persian.
- .———. Tawheed Letters. Qom: Bostan Kitab; 2009. second edition. Persian.
- Ayashi. M. Tafsir Al-Ayashi. Tehran: Al-Mattaba Al-Elamiya; 2001. Arabic.
- Ferghani. S. Mashareq al-Darari. Sharh Ta'ye Ibn Faraz. Qom: Islamic Propaganda Office Publications; 2000. Arabic.

- Fanari. M. Misbah Elans. Tehran: Molly Publishing House; 1995. Arabic.
- Faiz Kashani. M. Tafsir Al-Safi. Tehran: Sadr Publications; 1994. second edition. Arabic.
- Qomi. A. Tafsir al-Qami. Qom: Darul Kitab; 1988. 4th edition. Arabic.
- Qonavi. S. Ijaz al-Bayan in Tafsir Umm al-Qur'an. Qom: Islamic Propaganda Office Publications; 2002. Arabic.
- . Risal al-Nusus. Tehran: University Publishing Center. 1983. Arabic.
- Qaysari. D. Sharh Fuss al-Hakm. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company; 1996. Arabic.
- Majlesi. M. Bihar al-Anwar al-Jamaa leder Akhbar al-Imaa al-Athar. Beirut: Dar ihya al-trath al-arabi; 1982. second edition. Arabic.
- Mulla Sadra. M. Al-Hikama al-Muttaaliyya fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Araba. Beirut: Dar Ihaa al-Tarath; 1981. Arabic.
- . Al-Shawahid al-Rabubiyah in al-Manahij al-Attawiyah. Mashhad: University Publishing Center; 1981. Arabic.
- Yazdan Panah. Y. Basics and Usuls of Theoretical Mysticism. Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2009. Persian.

معرفی نویسندگان

محمد رضا خانی دانش آموخته سطح ۳ و سطح ۴ رشته تفسیر و علوم قرآن از مرکز تخصصی تفسیر و علوم قرآن حوزه علمیه قم؛ فارغ التحصیل سطح ۴ رشته فقه و اصول از حوزه علمیه قم؛ فارغ التحصیل لیسانس فیزیک از دانشگاه اصفهان؛ عضو مرکز نخبگان در زمینه آموزش و پژوهش؛ استاد سطوح عالی حوزه علمیه قم و مدارس عالییه حوزه خواهران در رشته تفسیر و علوم قرآن؛ اخذ رتبه برتر در همایش ملی دیدگاه های علوم قرآنی آیت الله العظمی فاضل لنکرانی؛ چاپ بیش از ۱۵ مقاله در مجلات علمی پژوهشی، ترویجی، تخصصی؛ زمینه های تخصصی: تفسیر و علوم قرآن و فقه و اصول.

khani, M: Graduated from the 3rd and 4th level of Qur'anic Tafsir and Sciences from the Specialized Center for Qur'anic Tafsir and Sciences of Alima Qom, Qom, Iran
Dm.khany@gmail.com

رحمان عشریه فارغ‌التحصیل سطح چهار رشته تفسیر و علوم قرآن حوزه علمیه قم؛ عضو هیأت علمی و دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم؛ رئیس دانشکده علوم و معارف قرآن کریم قم؛ عضو هیأت اجرایی جذب دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم؛ عضو هیئت تحریریه مجلات علمی: شبهه پژوهی مطالعات قرآنی؛ فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن؛ تأویلات قرآنی؛ فصلنامه قرآن و علوم اجتماعی؛ عضو شورای پژوهش دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، عضو کارگروه تألیف کتاب درسی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم؛ عضو شورای انشارات دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم؛ دبیر علمی همایش‌های متعدد بین‌المللی و ملی؛ اخذ رتبه پژوهشگر برتر دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم؛ مؤلف کتب متعدد در زمینه‌های تفسیر و معارف قرآن کریم؛ چاپ بیش از ۱۰۰ مقاله علمی در مجلات علمی پژوهشی، ترویجی، تخصصی، گنگره‌های بین‌المللی و همایش‌های ملی.

Oshriya, R: Associate Professor of the University of Sciences and Knowledge of the Holy Quran, Qom, Iran

Oshryeh@quran.ac.ir

How to cite this paper:

Mohammad Reza Khani and Rahman Oshriyeh (2024). Ontological Analysis of the Behavior of Angels, Iblis and Adam in the Story of Descent Based on the Mystical Duality of "Right Direction" and "Personal Direction". *Journal of Ontological Researches*, 13 (25), 323-346. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2024.2186

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_2186.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.